

פתח דבר: מן הפרדס

שם [בפרדס] נוצרתי. מבוץ. מתערובת של מי ברז, שכינוהו "שיִּבְר", ואדמה שחורה. [...] יצור חי, דרחי כלשהו, כמדומה, גור צפרדעים או ראשן צפרדע. בלוט עיניים, חלקלק, שאי אפשר לאחוז בו, החוזר ונשמט בין האצבעות, זריז, סקרן, שואף אל האור.

יגאל שוורץ

כרך זה מוגש בהערכה ובאהבה ליגאל שוורץ, מבכירי החוקרים של הספרות העברית כיום, שתרומתו העצומה לתחום ניכרת בכל אפיקיה; חוקר מן המעלה הראשונה; היסטוריוגרף־מיתולוג־פואטי; עורך ספרות ועורך מדע רב־פעלים ורב־השראה; מייסדן של כמה סדרות ספרים שהיו לשם דבר בתולדות הפרוזה העברית וממעצבי מפת הספרות העברית כיום; סופר של יצירה רב־קולית יחידה במינה: מקהלה הונגרית; חולם ומוציא לפועל של מפעלות ספרות אדירים; מן המשפיעים והבולטים במערכת הספרותית בישראל בעשרות השנים האחרונות; ומורה ומנטור לחיים, איש רוח אמיץ ולא שגרת.

יגאל שוורץ העמיד מאות סטודנטים ועשרות תלמידי מחקר ותלמידות מחקר, שרבים מהם מרצים בכל האוניברסיטאות בארץ, במגוון מכללות ובמוסדות נחשבים בארצות הברית, צרפת, גרמניה וסין. מדובר במורה דרך שנטע בקרב קהל שומעיו את אהבת הספרות מאז היה מורה בתיכון, באוניברסיטאות שלימד בהן בארץ ובחו"ל, בעשרות ההרצאות שנשא באוניברסיטאות ברחבי העולם, בהרצאות פומביות ובמדיה. מחויבותו החברתית והאתית באה לידי ביטוי כבר כשהתנדב ב"גרעין עווד" לשירות בעיירת הפיתוח נתיבות, ובעת שירותו הצבאי, כשהיה מהוגי "גרעין הנחל" העירוני הראשון מסוגו וממקימו בעיירה מעלות. הוא עשה זאת כשבחר לקבוע את ביתו האקדמי באוניברסיטת בן־גוריון בנגב, כשבחר לגור ביישוב היהודי־ערבי נווה שלום, ואף כשבחר לפני שנים אחדות לעבור ולגור באופקים. בפועל של שוורץ נתמזגו זה בזה החזון התרבותי, החברתי והספרותי.

יגאל שוורץ העמיד עד כה סדרה מפוארת של מחקרים רחבי־יריעה, המסרטטים בתנופה עזה מגמות בהיסטוריוגרפיה של הספרות העברית בצד קריאות מונוגרפיות דקות־הבחנה ומורכבות, שיוחדו ליוצרים שריתקו אותו ושביקש להביאם אל קדמת הבמה. הגדרנו את שוורץ כהיסטוריוגרף־מיתולוג־פואטי. ואכן, קשה להפריז בעוצמת המשיכה שלו אל המיתולוגיה, על יצירה האפלים ויצוריה המופלאים, הפועמת בו בצד הצורך למתנה, כמי שלקח על עצמו להמשיך את מסורת ההיסטוריוגרפיה של מורו ורבו גרשון שקד. בכל מחקריו נוטל שוורץ לידי את מקל מרוץ השליחים ומנהל דיאלוג סוער עם נרטיב־העל הציוני, בניסוחו של שקד, מסרטט אותו ובה־בעת מפרקו, שוב ושוב,

1 יגאל שוורץ, "הברז", חגי ליניק (עורך), דבר הדומה לצלצול פעמון, תל אביב: פחם, 2023, עמ' 56.

בדרכים לא צפויים. את זאת עשה כבר ב-1995, במאמרו המכונן "הסיפורת העברית: העידן שאחרי", שהתפרסם בכתב העת אפס שתיים בייסודו, ובו תיאר את התפרקות נרטיב-העל לחמשת תתי-הנרטיב בצמחו באותה עת בספרות העברית;² ושוב ב-1999, במאמרו "ההלך, המרינוטה, הצליין, הנווד, התייר והטרנדיסט: היסטוריה של סוגיית הזהות בספרות הישראלית",³ שבו העמיד אל מול "הצופה לבית ישראל" שלל דמויות "משוטטות", וסרטט היסטוריוגרפיה של הווייה נוודית. בכל ספריו הפנורמיים המשיך שוורץ לסרטט את ההיסטוריה של הספרות העברית במשיכות מכחול רחבות, מתוך אחריות היסטוריוגרפית. למשל, בספרו מה שרואים מכאן, שהוקדש לגרשון שקד, דן במאה שנות ספרות עברית, ולא פחות מהספרות הקאנונית הדגיש גם את המצוי "מחוץ לגדר" של הרפובליקה הספרותית (כגון פרשת ההתקבלות ה"מוזרה", כדבריו, של אהרן ראובני);⁴ ובספרו הידעת את הארץ שם הלימון פורח ארג לתוך ההיסטוריוגרפיה תובנות מרחביות ו"הנדסיות" – "הנדסת האדם ומחשבת המרחב".⁵ משיכות המכחול הרחבות והנכונות לברוא תזות מחקריות רחבות-היקף ונועזות אפיינו גם את מחקריו הבאים, כמו הבחנתו בין ספרות הפה והאוזן לספרות העין בספרו האשכנזים: המרכז כנגד המזרח, או בקריאת התיגר שקרא על הפרשנות האדיפלית החסלנית המקובלת בין הדורות, בסרטוט יחסי האחאות והדיאלוג בין דור תש"ח לדור המדינה בספרו מַגֵּשׁ הַקֶּטֶף, שבו תיאר את יחסי הדורות כיחסים של העברת מקל מרוץ השליחים ושל מחוות בין-דוריות עד כדי מתת קורבן פואטי.⁶ עם זאת, כאמור, בשום שלב לא ויתר שוורץ על כתיבת מונוגרפיות על יוצר אחד, למשל בהתמסרותו ליצירת אהרן אפלפלד, שאליו היה קשור בכל נימי נפשו, ושליצירתו הקדיש לא פחות משלושה ספרים,⁷ או בכתיבתו על יצירת עמוס עוז ועל אופני התקבלותו.⁸ בשום שלב גם לא ויתר שוורץ על ההצצה אל עבר המיתולוגיה,

- 2 יגאל שוורץ, "הסיפורת העברית: העידן שאחרי", אפס שתיים 3 (חורף 1995), עמ' 7-15.
- 3 יגאל שוורץ, "ההלך, המרינוטה, הצליין, הנווד, התייר והטרנדיסט: היסטוריה של סוגיית הזהות בספרות הישראלית", הארץ (20/4/1999), עמ' 13ב.
- 4 יגאל שוורץ, מה שרואים מכאן: סוגיות בהיסטוריוגרפיה של הספרות העברית החדשה, אור יהודה: כנרת זמורה-ביתן דביר, 2005. שוורץ כתב את עבודת הדוקטור שלו "אמנות הסיפור של אהרן ראובני" בהנחיית גרשון שקד, והיא פורסמה לאחר מכן כספר, לחיות כדי לחיות: אהרן ראובני – מונוגרפיה, ירושלים: מאגנס ויד יצחק בן-צבי, 1993.
- 5 יגאל שוורץ, הידעת את הארץ שם הלימון פורח: הנדסת האדם ומחשבת המרחב בספרות העברית החדשה, הילה בלום (עורכת), אור יהודה: כנרת זמורה-ביתן דביר, 2007.
- 6 יגאל שוורץ, האשכנזים: המרכז נגד המזרח, רמת גן ואור יהודה: אוניברסיטת בר-אילן וכנרת זמורה-ביתן דביר, 2014; יגאל שוורץ, מַגֵּשׁ הַקֶּטֶף: הרגע שבו נולדה הסיפורת הישראלית, תל אביב: קדימה, 2020.
- 7 יגאל שוורץ, קינת היחיד ונצח השבט: אהרן אפלפלד – תמונת עולם, ירושלים: מאגנס, 1996; יגאל שוורץ, מאמין בלי כנסייה: 4 מסות על אהרן אפלפלד, הילה בלום (עורכת), אור יהודה: כנרת זמורה-ביתן דביר, 2009; יגאל שוורץ, אמנות הסיפור של אהרן אפלפלד, באר שבע ואור יהודה: כנרת זמורה-ביתן דביר ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2014.
- 8 יגאל שוורץ, פולחן הסופר ודת המדינה: זמר נוגה של עמוס עוז, הילה בלום (עורכת), אור יהודה: כנרת זמורה-ביתן דביר, 2011.

כפי שעשה כבר כשתיאר את הרומן אהבת ציון של מאפו במונחים של ביתור מפלצות,⁹ או כשהתמסר התמסרות מלאה למעשייתו המפורסמת של שארל פרו בספרו למה לחתול יש מגפיים?¹⁰

את המתח בין מיתולוגיה להיסטוריוגרפיה פתר שוורץ בדרך מקורית, כשהחדיר "שנאי" לתוך הסיפור ההיסטורי. מבקרים שונים הצביעו על מעבר מההילה דתית לדת הלאום, ושוורץ חשף שלב ביניים, שנסתר מעיניהם, והראה כי המעבר שתיארו התרחש בשני מהלכים: ראשית, כתב, את מקומה של ההילה הדתית תפסה, "לזמן קצר או ארוך, קהילה שיש לה סממנים 'פרמיטיביים' או 'פגאניים' מובהקים", ורק לאחר שאלה הטביעו את חותמם והביאו את הקהילה הזאת אל סף חורבן, "מתאפשר המעבר לכינונה של הקהילה החדשה העומדת בסימנה של דת הלאום החדשה".¹¹ כך החדיר שוורץ את השנאי המיתולוגי לתוך הסיפור ההיסטוריוגרפי, וכפי שלמדנו מספרו האוטוביוגרפי-הנפלא מקהלה הונגרית, שוורץ תמיד נמשך לשנאים ולמחברים, לצינורות השקיה ול"שיגרים", עוד מימי הפרדס שבו גדל בילדותו.

ההיסטורי והמיתולוגי חברו זה לזה גם כשהקדיש את מחקרו לחקר דמותו ויצירתו של עמוס עוז, בכיר היוצרים בספרות העברית בשנות המדינה. בחסות הכותרת פולחן הסופר ודת המדינה בחן שוורץ את כפל הפנים הייחודי ל"שם המחבר" של עמוס עוז, הנע בין גילויי הערצה לעוינות – עד כדי השתתפות הקוראים במעין טקס וודו או טקס "צליבה" כנגדו.¹² דרך כפל הפנים בדמותו של עוז בעיני הציבור, דמות מכשף השבט והשעיר לעזאזל, הצביע שוורץ על תפקידו הכפול, כמי שמושלך מן הקהילה ובה בעת מייצגה, נבחר על ידה ומטופח על ידה. התפקיד הכפול הזה שיעדה הקהילה לעוז כפרמקאוס,¹³ והשתברותו ביצירת עוז ובאופן טיפולה בתשוקות האסורות בעזרת הפרמקון ההומאופטי, מגלמים את דרכו המחקרית המורכבת של שוורץ לדון בזיקה שבין הפרסונה לפואטיקה.

* * *

9 שוורץ טען שאברהם מאפו "לא העז או לא חפץ" לבטא את האנרגיה המהפכנית שלו "במישור החברתי, קרי: בממד ההיסטורי", ובחר לבטא אותה "באמצעות התבנית האסתטית המיוחדת של הרומאנס – במסלול עוקף היסטוריה, במסלול מיתו-פאגני". שוורץ, מה שדואים מכאן, הערה 4 לעיל, עמ' 62.

10 יגאל שוורץ, למה לחתול יש מגפיים? קריאה במעשיית החיות של שארל פרו, ירושלים ותל אביב: מאגנס ומכללת לוינסקי לחינוך, 2021.

11 שוורץ, הערה 8 לעיל, עמ' 50-51.

12 כפי שמנתח שוורץ באופן מזהיר את הסצנה שעסקה בעמוס עוז בתוכנית הטלוויזיה ארץ נהדרת: במבט חודר הבחין שוורץ בשני גנבים זונוה בשולי הסצנה, כאילו יצרו "טייק אוף" על סצנת הצליבה של ישו. שם, עמ' 10.

13 על הפרמקאוס כמכשף וכשעיר לעזאזל ראו, ז'אק דרידה, בית-המרקחת של אפלטון, מצרפתית: משה רון, בני ברק: הקיבוץ המאוחד, 2002, עמ' 78.

לאחר סדרת הספרים ההיסטוריוגרפיים המונומנטליים ששוורץ מילא בהם את תפקידו כהיסטוריון הספרות העברית (גם אם הניח למיתולוגי להגיח לרגעים), הרשה לעצמו אתנחתא לרגע במרחב המעשייה, האהוב עליו מכול, ואף התיר לעצמו לחרוג מן המרחב העברי – אל המעשייה הצרפתית שכתב שארל פרו – בספר למה לחתול יש מגפיים. בספר הזה ביקש שוורץ להבין את כוח המשיכה של הקוסם־הטריקסטר ולעמוד על הקסם שביכולת הפרוטאיית לשנות צורה.¹⁴ שוורץ העיד על יראתו מן המסכה, והודה שבאותה המידה הוא מרותק ל"צד ההופכי" של היראה הזאת, ל"עוצמה האימתנית המוענקת למי שיכול לעורר אותן [את היראות הללו] ולשלוט בהן מכוח היותו נציג נבחר של היכולת הפרוטאיית".¹⁵ ואכן, הספר למה לחתול יש מגפיים? הוא סחרחרה פרשנית: פרשנות אחת רודפת את האחרת, משנה צורה, משחקת תפקיד, מתחפשת, מחליפה מסכה, מביאה לקדמת הבמה מגוון שחקנים, מטובי ההוגים בבמת ביקורת התרבות והספרות המודרנית והעממית, ומציעה שלל פרשנויות מתחלפות, בכל פעם מנקודת מבט אחרת.

באחד הפרקים שוורץ מנסה לשער אילו מסרים ביקש מחבר המעשייה שארל פרו להעביר למלך כשקיים בחצרו את טקס ההקראה של המעשייה. ודאי, מהרהר שוורץ, ביקש פרו להעביר למלך מסר באשר לצורך בחידוש השושלת באמצעות דם חדש, באמצעות מישהו צעיר, שאינו מן האליטה הישנה. לא מן השבָעים, אלא מן הרעבים. תמיד יש לידו איזה קוסם רב־כוח כמו מרילין, מוסיף שוורץ להרהר – או כמו ברוורמן, אנחנו מוסיפים, ומכוונים בכך למעברו המכונן של שוורץ מהאוניברסיטה העברית בירושלים לאוניברסיטת בן־גוריון בנגב. פרופ' אבישי ברוורמן, נשיא אוניברסיטת בן־גוריון דאז, ידע להזמין את יגאל שוורץ, המרצה הצעיר והאמיץ שכבר זכה למלא את תפקיד ראש החוג לספרות עברית באוניברסיטה העברית, אבל תר אחר האפשרות ליצור שושלת חדשה דווקא במה שנחשב פריפריה, ולהפוך את השוליים למרכז.

ואכן, בשנת 2000 נענה שוורץ להזמנתו של פרופ' ברוורמן, וקיבץ סביבו קבוצה של חוקרים וחוקרות שבאו לעבוד איתו. בתוך זמן לא רב הקים בדרום מפעל ספרותי רחב־ממדים: מכון הקשרים וסדרת הארכיונים המרשימה שבצידו, המקיפים את המחלקה לספרות עברית באוניברסיטת בן־גוריון, ובכך מממשים את החזון להופכה ל"ספינת הדגל" של האוניברסיטה. בשנת 2020 חנך שוורץ את בית הסופרים על שם עמוס עוז בלב העיר העתיקה בבאר שבע, והמבנה המט לנפול שופץ ונמלא הוד, שירה ועשייה ספרותית ומחקרית – והיה למרכז ספרותי שוקק אירועים וכנסים.

מכל המתואר עד כה אפשר להבין את החיבה ששוורץ מגלה כלפי טריקסטרים "חתוליים", הנופלים תמיד על הרגליים, אלו שאינם מגיעים מן האליטה המבוססת. במרבית מפעלותיו שוורץ נוקט אסטרטגיה של התמקמות בשוליים וכניסה מהירה מתוכם אל המרכז, והדבר נכון גם באשר ליוצרים הקרובים לליבו. למשל, את הסופרת רונית מטלון הציג שוורץ כמי שסירבה להתמקם בעמדה שביקשו להקצות לה, עמדת "הסופרת המזרחית", וכמי שהגניבה את סיפוריה במעין סוס טרויאני, "מתחת לרדאר של

14 על שם פרוטאוס מן המיתולוגיה היוונית, שנודע ביכולתו לשנות צורה.

15 שוורץ, הערה 10 לעיל, עמ' 11.

הצנזורה ההגמונית, ללב הסצנה הספרותית", מסרבת ל"חלקיות" ול"כיווץ של הקול".¹⁶ באופן דומה תיאר שוורץ את שמעון אדף, כמי שנוקט ב"אסטרטגיה הפיזית של 'בריאה עצמית של מרכז מתוך הפריפריה'", ואף השווה את האסטרטגיה הפיזית הזאת לכמה מן היוצרים הבולטים שכוננו את הספרות העברית המודרנית, ובהם בודיצ'בסקי וברנר.¹⁷ באופנים שונים, שתקצר היריעה מלפרט כאן, הציג שוורץ גם את דוד שיץ, את יואל הופמן, את לאה איני ויוצרים אחרים שערך או חקר, כיוצרים שהגישו אל המרכז – כל אחד ואחת משוליים פרומים ומוזחים, ובדרכו הפואטית הייחודית.

* * *

הנוכחות המרכזית של יגאל שוורץ ברפובליקה הספרותית קשורה, בין היתר, לחדשנותו המחקרית – ליסוד הרפורמטיבי שבה, המזהה כשלים וממיר אותם בהסברים חלופיים, איתנים יותר. אך ישנו גם הסבר אחר, כמעט הפוך: החשיבה החובקת-כול, האופיינית לכל עבודותיו, מייצרת שרשרת מסירה שבבסיסה רצון בשימור הקיים. שאיפתו של שוורץ להעמיד מבנה גדול ומקיף מחייבת מבט כולל, רב-אגפי, על הקיים. והמבט הפנורמי הזה, הגם שיש בו לא מעט יסודות של פירוק, מאפשר, באופן פרדוקסלי, שימור: שימור של הדעות הקודמות ושל פוזיציית ההידברות, הנוכחות וה"שיח" בשדה. ההתבוננות המקיפה על הקיים (מחקרים קודמים, יצירות ותאוריות) אינה רק רטוריקה המכשירה את השטח לשינוי, אלא פעולה ששוורץ מבצע באדיקות, מתוך אמונה בחשיבותם – ובשבריריותם – של הספרות העברית בכלל ושל מחקרה בפרט. שוורץ הוא אפוא רפורמטור לא שגרתי – הוא מבקש לחדש ולשמר בה־בעת. הוא הופך את האדמה, ומקפיד להביט בסביבותיו: לוודא שהשדה מניב, שיש תנועה, ושהישן והחדש, הקאנוני והצדדי, מתחככים זה בזה. כמו בעבודתו המחקרית, כך במפעלותיו הרבים כעורך וכמו"ל. לשוורץ תשוקה עזה הן להעמקה ביצירה הקאנונית ולביסוס מעמדה בשדה, והן לגילוי קולות חדשים ולא שגרתיים (נציין כי לא פעם הקולות החדשים שגילה הפכו בהמשך לקולות קאנוניים). שוורץ נמשך לרענון השדה הספרותי ולהזרמת דם חדש המבטא את קולו של הדור, ובאותה נשימה הוא מחויב לשימור האוצרות התרבותיים והספרותיים הקיימים ולטיפוחם. מגמות אלו באות לידי ביטוי בסדרות הספרותיות שזים, שהוציא לאור ושערך – סדרות שלכל אחת מהן תווים ייחודיים ונישה מוגדרת, וכשמעמידים אותן זו בצד זו מתקבלת תמונה רבגונית, רב-מערכתית, רב-קולית. בעשרות השנים האחרונות, בעבודתו רחבת-ההיקף כחוקר, כעורך, כמבקר וכסופר, ברא שוורץ עולם מחקר וספרותי עשיר, שאין המאמרים והמסות המופיעים בקובץ זה יכולים להקיף אלא את אפס קצהו בלבד. את מאמרי הגיליון שלהלן בחרנו להציג בחלוקה

16 יגאל שוורץ, מכאן ומכאן: מסות ומאמרים על ספרות ישראלית, מיה מרק (עורכת), חיפה: פרדס, 2020, עמ' 122-123.

17 יגאל שוורץ, "כשחוני המעגל נפגש עם איקרוס: פריפריה ומרכז ברומן בחזרף ל"ח ברנר וברומן הלב הקבור לשמעון אדף", מכאן כא (נובמבר 2021), עמ' 21.

לפי קטגוריות משנה, העומדות, כל אחת, בזיקה רעיונית עם אחת הסדרות הללו: רוח צד, מסה קריטית, צד התפר, גומחה ורטרו.¹⁸ הבחירה הזו נועדה, בין השאר, להדגים את התנועה הוויטאלית שמקיים שוורץ בין עולמות המחקר והעריכה. כוחו של עולם המחקר בא לו בשל חוסר היישומיות שלו; החשיבה הכמו־סכולסטית שאינה מתבוננת בדבר מלבד עצמה. עולם המו"לות והעריכה, לעומת זאת, מבקש לגעת בממשי ולהשפיע על הכלל. ועל אף ההבדלים המובנים הללו, נדמה כי אין הרבה אנשים כשוורץ שהשכילו לנוע בגמישות כזאת בין העולמות, בהאבקה הדדית פורה שכזאת.

רוח צד:¹⁹ קווים לעבודתו של יגאל שוורץ

את הקובץ פותחת חטיבת מאמרים הנושאת את שמה של הסדרה רוח צד. כותרת זו מבטאת את האופן שבו שוורץ מבקש, מתוך עמדה אתית ואסתטית, לקרב את הפריפריה למרכז: רוח הצד, שהנוסעים בכביש 6 מוזהרים מפניה בצדדיו, היא רוח לא מרוסנת, שהעוצמה החבויה בה עשויה להסיטם מדרכם הסלולה. חלקו הראשון של הקובץ עוסק בפער הקיים בעבודתו של שוורץ בין הצידי לבין מז'ורי, וכן בין הזמן המיתולוגי, הלא ממושטר, לבין הזמן ההיסטורי. מִי־טל נדלר, באמצעות קריאת עומק במחקרו של שוורץ, בוחנת את פעולת כתיבת ההיסטוריוגרפיה; איתי מרינברג־מיליקובסקי מפנה את הזרקור להיבטים אחרים בעבודתו: המשיכה למיתולוגיה, עמדותיו האתיות והרטוריקה הייחודית המזוהה עימו; דורון ב' כהן קורא מחדש את היצירה המשפיעה והרב־קולית מקהלה הונגרית; וורד לב כנען סוגרת את חטיבת המאמרים בקריאה נוספת במקלה הונגרית, מתוך זיקה לשאלת הזמן האדיפלי ולקיומה של היסטוריה לא ליניארית.

מסה קריטית:²⁰ היסטוריוגרפיה וספרות

מסה קריטית היא נקודה ייחודית שבעקבותיה חל שינוי: תגובת שרשרת גרעינית, חברתית או תרבותית הנוצרת מהצטברות של חומר. המחשבה ההיסטוריוגרפית כרוכה אף היא בהצטברות ובתנועה – של יצירות, של אירועים, של זמן. בקטגוריה שלפנינו מציעים ארבעה חוקרים מבט־על על תקופות שונות בהתפתחותה של הספרות העברית:

18 נציין כי פרט לסדרות הללו ופרט למאות הספרים שערך שאינם כלולים בהן, שימש שוורץ כעורך גם בכמה וכמה פרויקטים חשובים אחרים. למשל, בשנים 1997–2008 ערך עם רות קרטון־בלום ועוזי שביט את סדרת מושג לספרי עיון בהוצאת הקיבוץ המאוחד; בשנים 2002–2005 ערך את גיליונות מכאן: כתב־עת לחקר הספרות העברית; ובשנים 2004–2006 ערך עם נסים קלדרון, יורם מיטל ורונלד בנד את *BGU Review: A Journal of Israeli Culture*.

19 הסדרה רוח צד ראתה אור בשנים 2016–2021 בהוצאת מכון הקשרים וכנת זמורה־ביתן דביר, בעריכתם של יגאל שוורץ, דקל שי שחורי ומוריה דיין קודיש. עם הסופרים שפרסמו בה נמנים אורין מוריס, נינה פינטו, לאה איני, שמעון צימר, אלכס אפשטיין, איתמר לוי ועוד.

20 מסה קריטית היא סדרת ספרי מחקר, מקור ותרגום בתחומי הספרות והתרבות היהודית והישראלית, שראתה אור בשנים 2005–2017 בהוצאת מכון הקשרים וכנת זמורה־ביתן דביר. עורכה הראשי היה יגאל שוורץ, ועורכי המשנה היו חיים וייס ואמיר בנבג'י. עם המחברים שספריהם ראו אור בסדרה זו נמנים נורת'רופ פריי, רחל אלבק גדרון, תמר הס, שירה סתיו, נסים קלדרון, חואן אדוארדו סירלוט, יוסף דן ועוד.

לילך נתנאל מבצעת קריאה בספרות עברית-אירופית באמצעות התבוננות בתרגומו של מאיר הלוי לטריס לפאוסט ובשירי בית המדרש לביאליק; אבנר הולצמן בוחן אף הוא את ראשית העת החדשה – ליליינבלום, יל"ג וסמולסקין – במטרה לנסח את הפצעתה של דמות הסופר העברי כמנהיג תרבות וכגיבור תרבות, הצופה לבית ישראל; שירה סתיו משלימה את המהלך ומצביעה על התפתחותה וקריסתה של עמדה זו יותר ממאה שנה מאוחר יותר: באמצעות קריאה בשורה של רומנים ישראלים בספרות שלאחר עידן אוסלו, היא מנתחת את האמביוולנטיות הישראלית כלפי העמדה ההיסטורית של סופרי ישראל כ"נביאים חילוניים", שביקשו להורות את כיוון העתיד ולעצבו. את חטיבת המאמרים הזאת חותם אבידב ליפסקר, המציג טענות היסטוריות, מטא-ביוגרפיות וביבליוסופיות, דרך קריאה בקורות בתינו של ש"י עגנון.

צד התפר: ²¹זהויות ופרימתן

שם הסדרה מבטא את הסמוי, הבלתי מהוקצע, ההפוך – התפר שבפנים הבגד, רחוק מעין רואה. צד התפר הוא גם מקום המפגש, מקום החיבור, שהוא לא פעם מקומו של הפצע. שיח הזהויות בספרות ובתאוריה הפך זה כבר לשדה מוקשים: מחד גיסא, שימוש יתר בו מוביל לשחיקה ולהשטחה, ומאידך גיסא, הימנעות ממנו מובילה לטענות ריקות מתוכן ולשיח מפותל ועקר. בספרו האשכנזים: המרכז נגד המזרח²² צולל שוורץ לברירת הזהויות בתרבות ובספרות, ומזמין את הקוראים והחוקרים להסתכל בתפר בעיניים פקוחות. חטיבת המאמרים השלישית בקובץ נוגעת בהיבטים זהותיים של מגוון יוצרים, ומעמידה קריאות ספרותיות מרהיבות במגוון יצירות. ירון פלג קורא להחליף את השיח הלאומי השולט בביקורת הספרות כדי להגדיר "אסכולה ספרותית אשכנזית", המציעה פשרה בין שלילת הגולה לבין השיבה אליה; אילנה רוזן עוסקת אף היא בספרות יהודית אשכנזית, אך מכיוון אחר: אוספי פתגמים יהודים-הונגריים מהמאות התשע-עשרה והעשרים; נירית קורמן מתארת את עיצוב הקהילות המזרחיות בישראל באמצעות קריאה ביצירות של סמי מיכאל ודורית רביניאן, וטוענת כי ביצירות אלו מתקיימת תשוקה מעגלית של שימור והיבדלות, תוך הכרה בכישלון המדינה לייצר אינטגרציה אמיתית; ובתיה שמעוני בוחנת גם את קריסת הנרטיב הציוני-חילוני, באמצעות עיצוב אופני הייצוג של דמות המזרחי בספרו של שמעון בלס היורש. את חטיבת המאמרים הזו סוגרים שני מאמרים הנוגעים, בין השאר, בנוכחות הפלסטינית והערבית במרחב הישראלי. דינה ברדיצ'בסקי עוסקת בייצוגי החורבן של פלסטין בשירים ובקטעי יומן של לאה גולדברג ובראיונות עימה משנות החמישים והשישים של המאה העשרים. חנה סוקר-שווגר מבצעת קריאה בערבסקות מאת אנטון שמאס ומשליכה את התקשורת בינה ובין שמאס לתוך הנרטיב המחקרי, במעין "קריאה של היענויות", או "מאמר אפיסטולרי".

21 הסדרה צד התפר ראתה אור בשנים 1989-1996 בהוצאת כתר, בעריכת יגאל שוורץ. עם הסופרים שפרסמו בסדרה זו נמנים אהרן אפלפלד, צרויה שלו, יואל הופמן, אברהם הפנר, רות אלמוג ועוד.

22 שוורץ, האשכנזים, הערה 6 לעיל.

גומחה:²³ יוצרים ויצירות

גומחה, באדריכלות, היא חלק ממבנה המגדיר מרחב צר באופן ברור. בתחום האקולוגי מצביע המונח "גומחה" למקומם היחסי של מין או של אוכלוסייה במערכת האקולוגית. כלומר, גומחה היא פינה מבודדת, נישה המוגדרת מעצם קישורה למשהו רחב יותר – מבנה או מערכת שהיא כלולה בתוכם. מחקריו רבי-השנים של שוורץ עוסקים בדיוק במתח הזה, לעיתים מנקודת המבט של המבנה, המרחב, ולעיתים מנקודת המבט של הגומחה הייחודית שהסופר או הסופרת תופסים בו. חטיבת המאמרים החמישית בקובץ מבקשת לתת סימנים ביצירתם של כמה יוצרים מרכזיים, שהשפיעו, כל אחד בדרכו, על כינונה של הספרות העברית. מוריה דיין קודיש קוראת את מסעות בנימין השלישי באמצעות חשיפת מערכת הזיקות המורכבת שבין יצירתו של מנדלי מו"ס לבין הסגנון המדרשי; באופן הופכי ומשלים, ענת ויסמן מצביעה על אזכורים של הברית החדשה ביצירתו של מנדלי מו"ס "שם ויפת בעגלה", בנסיון לסרטט את יציאתו של מנדלי מן העלילה היהודית ואת חזרתו אליה; חן שטרס קוראת את הרומן המשפיע התגנבות יחידיים של יהושע קנז לא רק כרומן חברתי פוליפוני, אלא כרומן המסתמך על המסורת הווידוית של הספרות המודרנית, המסמן את אופק האפשרויות של קנז בפרויקט כתיבת העצמי של הספרות הישראלית; רות קרטון-בלום בוחנת את הזהות הוויזואלית והאיקונית שמעניק אבות ישורון למילותיו בשיטת הכתיב והניקוד הייחודית לו, ההופכת את המילים למעין "אידיוגרמות", תמונות ודפוסים גרפיים חוזרים; תמר סתר עוסקת בשני יוצרים מרכזיים ששוורץ ערך וחקר: אהרן אפלפלד ודוד שיץ, מדגימה את הזיקות ואת קווי ההבדל ביניהם, מפרשת את תפקידו הארס-פואטי של הסבל ביצירותיהם ומצביעה על הגישה השונה של שני היוצרים לסבל ולזיכוכו; ונילי רחל שרף גולד מתמקדת בשיר אחד של יהודה עמיחי, "היי שלום", ולראשונה, באמצעות חקירה ביוגרפית מעמיקה וקריאה במכתביו ובפנקסיו של המשורר, היא מגלה את פרטי פרדתו של עמיחי מקלריס קטנבאום, ומראה כיצד אהבתם מוצפנת בלשון השיר. את חטיבת המאמרים הזו חותמת המסה של אריאל הירשפלד על שירו של ביאליק "הַכְּנִיּוֹתֵי תַּחַת הַכְּנָפַי", העוסקת באופן שבו היבטים סגנוניים מעצבים את התמה המרכזית: השימוש המועצם של ביאליק במצב דקדוקי התלוי בתנאי או בזמן מייצג מעין דיבור שלא נאמר ושלא ייאמר לעולם.

רטרו:²⁴ בין עבר להווה בספרות העברית

רטרו היא סדרת ספרים המכירה בעוצמתו ובחשיבותו של הקשר בין עבר להווה. לכל ספרי הסדרה מצורפת אחרית דבר עדכנית, הכורכת הן את הישן עם החדש והן את עולם המחקר עם עולם המו"לות והעריכה. הסדרה מניחה בתשתיתה את ההכרה בכך

23 הסדרה גומחה רואה אור מאז שנת 2021 בשיתוף מכון הקשרים והוצאת פרדס, בעריכת יגאל שוורץ, מוריה דיין קודיש ולי ממן. עם הסופרים שפרסמו בסדרה זו נמנים שמעון אדף, עילי ראונר, אודי טאוב, סלין אסייג ועוד.

24 הסדרה רטרו ראתה אור בשנים 2015–2019, בהוצאת מכון הקשרים וכנרת זמורה-ביתן דביר, בעריכת יגאל שוורץ, דקל שי שחורי ומוריה דיין קודיש. עם הסופרים שפרסמו בה נמנים יצחק שמי, נסים אלוני, אברהם אורי קובנר, זלמן שניאור, מרדכי שלו ועוד.

שנוכחות היצירות והיוצרים בשדה הספרותי כרוכה תמיד בהיבטים חברתיים, תרבותיים ואידאולוגיים, ומדגימה, באמצעות השבתם של יוצרים ויצירות נשכחים למרכז הבמה, כיצד העבר מעצב את ההווה, וההווה – את נוכחות העבר. חטיבת המאמרים האחרונה של הקובץ מבקשת לגעת בחידה זו, תוך קריאה ביצירות שונות. שמעון אדף מעיין בדגם הרעיוני שבבסיס אומנות הסיפור של סיפורי אלף לילה ולילה, ומהרהר על השלכותיו האפשריות של דיון משווה זה על קריאה וכתובה של ספרות עברית־יהודית; דינה שטיין בוחנת את סיטואציית הסיפור של הסיפור העממי ואת נוכחות הסוכנים המתווכים – רושמים, עורכים ומוציאים לאור – הנתפסים כמי שחוצצים בינינו לבין "מקור" אבוד; את החטיבה הזאת סוגר מאמרו של חיים וייס, הבוחן את היסודות המאגיים בסיפור "מדירה לדירה" של ש"י עגנון כצופן פרשני לפענוח פעולותיו של הגיבור; ולבסוף, את הקובץ כולו חותמת רשימת הפרסומים של יגאל שוורץ בעריכתו של אילן בר־דוד – והשאר יסופר בתולדות ישראל.

מוריה דייין־קודיש, חנה סוקר־שווגר, חביבה ישי, וחיים וייס
אוניברסיטת בן־גוריון בנגב

